

SOMOS RÓBERT

A FIATAL PAULER ÁKOS ÉS AZ OLASZ FILOZÓFUSOK

...a reális, időben
lezajló, pszichikai
valóságként
megmutatkozó sokféle
képzet mögött egyetlen
jelentőségiséget lát.
Szerinte egy helyes
fogalom valami időtlent
jelent, olyasmit, ami
önmagában nem
rendelkezik
a hatásyakorlás
képességével, ezért
nem létezik.

■ Egy korábbi, *Francia hatások Pauler Ákos filozófiájában*¹ című dolgozatomban kísérletet tettem arra, hogy az intellektuális hatás jelentőségének szempontjából értékeljem a különböző nyelvi-kulturális-nemzeti hagyományokhoz kapcsolható filozófiák Paulerhez való viszonyát. Következtetésem az volt, hogy Pauler elsősorban a német filozófusokat ismerte és követte, és ehhez a hatáshoz képest a francia kapcsolat gyöngébb volt. Hatástörténeti szempontból – az antik szerzőktől most eltekintve – még az angolszász bölcseleti kultúra jön számításba Pauler Ákos kapcsán is. Ha pedig az angol és a francia hatást kell összehasonlítani egymással, akkor azt látjuk, hogy a francia elem jóval masszívabb formában van jelen Pauler Ákos filozófiájában. A korszak tudományos képzési központjait, kommunikációs és publikációs szokásait tekintve a német, a francia és a fokozatosan előtérbe kerülő angol szintér és kommunikációs csatorna – ebben a sorrendben – a meghatározó Európában, így a magyar tudományos közéletben is, amelynek egyik nagy tehetségű ifjú titánja volt az 1876-ban született Pauler Ákos a 19. és 20. század fordulóján. Lipszében és Párizsban töltött éveket ifjúkorában, németül és franciául publikált, pályája kezdetén német, francia és angol folyóiratokat recenziált.

Ezek mellett a hagyományok mellett az olasz tradíció jelentősége sokkal kisebb. Az bizonyosnak tűnik, hogy az italianisztikai elem megragadása Pauler esetében némileg más megközelítést igényel, mint a meghatározó német, francia és angol kapcsolatrendszeré. A „más megközelítésen” azt értem, hogy ebben az esetben egy-egy

recenziót is górcső alá lehet venni, a teoretikus hatásokon túl a személyes kapcsolatok vizsgálatára is van mód, illetve általánosabb kulturális kapcsolatrendszeréről is érdemes beszélni. A fő jellegzetesség az, hogy a kapcsolat nem egyirányú, tehát nem pusztán arról van szó, milyen filozófiai hatások érték Pauler Ákost. Filozófusunk személyesen ismer jelentős olasz bölcseleket, Mario Calderonit, Benedetto Crocét, Cleto Carbonara és Nicola Abbagnano pedig elemző módon írnak Pauler filozófiájáról. Ráadásul Olaszország nem csupán szakmai-oktatási-intézményes szempontból fontos számára, hanem találkozási helyszínként is, amennyiben Pauler elég sok időt töltött Itáliában konferenciákon, egyéb filozófiai diskusziókon részt véve, továbbá az első világháború előtti nyári vitorlázásainak nagy része is jórészt olasz nyelvi közegben zajlott az Adriai-tengeren. Úgy tűnik, a húszas évektől tovább erősödő magyar–olasz politikai és kulturális kapcsolatoknak is köszönhető az, hogy a filozófia terén is történik intézményes kapcsolatfelvétel, és ennek nyomán olasz filozófusok is foglalkoznak Pauler filozófiájával, illetve ez a tény is hozzájárul a személyes kapcsolatok kialakításához a filozófusok között.

Annak a vizsgálódásnak, amely választ kíván adni arra a kérdésre, miben is áll Paulernek az itáliai filozófiával való kapcsolata, a következő pontokra kell figyelemmel lennie: (1) Pauler háború előtti rövidebb-hosszabb olaszországi tartózkodásai, benne Mario Calderonival való kapcsolata, (2) Crocéról kialakított álláspontja, (3) Pauler Mussoliniról kialakított képe és ennek politikafilozófiai összefüggései, (4) a nápolyi filozófiai iskola, azaz Cleto Carbonara és Nicola Abbagnano Pauler-recepciója, (5) Pauler utolsó éveiben Antonio Rosmini-Serbati és Giovanni Peano hatása.

A felsorolt pontok egyben kronológiai rendet is jelentenek. A továbbiakban az első kettőhöz kapcsolódó kutatási eredményeimről igyekszem beszélni, és ez lényegében a fiatal Paulerre gyakorolt olasz hatásoknak, illetve Pauler reflexióinak a kérdésköre.

Itália vonzásában

■ Pauler Ákos középiskolai és egyetemi évei alatt jelentős humanisztikus műveltséget szerzett, és bár igen hamar a természettudományos pozitivizmus hatása alá, konkrétan az empirikus pszichológia bűvkörébe került, nyelvi kompetenciái közé tartozott a német, francia és angol mellett az olasz, ógörög és latin nyelv ismereete. Később jórészt szétszóródott könyvtárának anyagában a hiányos katalógusok szerint csak Federigo Enriques (1871–1946), a livornói szefárd zsidó családból származó híres matematikus és tudományfilozófus *Problemi della scienza* című, 1909-ben Bolognában megjelent tudományelméleti munkája és Benedetto Croce néhány 1909-es kiadású kötete volt meg olasz nyelven.

Pauler a háború előtt sokszor megfordul Olaszországban és az Adrián. Szakmai értelemben véve első fontos alkalom az ötödik nemzetközi pszichológuskongresszus volt Rómában 1905. április végén. Pauler a konferencián francia nyelvű előadást tartott *Conscience et réalité* címmel, amelynek szövege a következő évben kiadott aktákban nem szerepel,² magyar verziója azonban *Tudat és valóság* címmel 1905-ben megjelent a *Magyar Filozófiai Társaság Közleményeiben*. Ebben a tanulmányában jelenik meg először az a brentanói, husserli örökség, amely igen lényeges szerepet játszik a magyar filozófus későbbi bölcselete szempontjából; az intencionalitáselmélet és a fenomenológiai megközelítésmód. Pauler a *Logische Untersuchungen* II. kötetére hivatkozva különbözteti meg a „tudat” kifejezés két értelmét, amennyiben az egyfelől az egyéni szervezetben lokalizált, annak processzusai által föltételezett tünemények összessége, másfelől pedig az értékelő tudatfunkciók összessége.³ Az empirikus pszichológiától a deskriptív pszichológia felé tartó útról van itt szó nála.

Amikor 1910-ben márciustól május végéig Firenzében, majd egész szeptemberig az Adriai-tengeren tartózkodik, alkalma nyílik személyesen megismerkedni Franz Brentanóval és a firenzei Filozófiai Kör több tagjával. Bolognában részt vesz a negyedik nemzetközi filozófiai kongresszuson, amelyről tudósítást közöl.⁴ Ez a beszámoló a Magyar Filozófiai Társaság főtákarati beszámolóinak sorába illeszkedik a folyó évek nevezetesebb filozófiai eseményeiről. Az 1910-es évről szóló beszámolójában az olaszok közül csak Benedetto Croce említi Pauler, mint az idealisztikus értékmegismerésen alapuló gyakorlati filozófia autonómiájának képviselőjét,⁵ a bolognai kongresszusról szólva Croce mellett Alessandro Padoa matematikafilozófiai előadását és Agostino Gemellinek az arisztotelizmus előretörését regisztráló dolgozatát említi.

Az 1910-es itáliai tartózkodás legfontosabb történése a Franz Brentanóval és Mario Calderonival kialakított ismeretség. Az előbbivel most nem foglalkozom – a Brentanónak Paulerre gyakorolt revelatív jellegű személyes hatásáról szóló Halasy-Nagy József-féle mítoszt korábban már cáfoltam⁶ –, itt csak Calderoni személye az érdekes. A pragmatista filozófus hónapokon keresztül filozófiai diszkussziókat folytatott Paulerrel. Ő vezette be Paulert régi ismerőséhez, Brentanóhoz – gyakran együtt mentek el hozzá beszélgetni – és a Circolo Filosoficóba is, amely a Bibliotheca Filosofico épületében ülésezett. Így Pauler ismeretségbe került Giorgio Amendolával és másokkal is.⁷ A firenzei filozófiai diszkussziókról annyit tudunk, hogy ezek jórészt Brentano, Calderoni és Pauler között folytak, egy a Bibliotheca Filosoficóban lezajlott vita a moralitás mibenlétét járta körül. Paulerhez elsősorban emberileg áll közel Calderoni, mert az olasz gondolkodó pragmatizmusa nem lehetett vonzó a relativizmust kerülő, az objektivizmus irányába haladó filozófiája számára. Megjegyzendő azonban, hogy Calderoni Giovanni Vailatival együtt a Peirce-féle logikai pragmatizmus híve volt, szemben a William James-követő Giovanni Papini és Giuseppe Prezzolini úgynevezett „mágikus” pragmatizmusával,⁸ és az előbbi analitikus filozófiai karaktere csöppet sem volt ellentétes Pauler Ákos korabeli beállítódásával. Mindenesetre Pauler nem idézi soha Calderonit. Pauler később a naplójában említi, hogy az olasz filozófus 1913 áprilisában Budapesten tartott előadást, amire ő is eljött, továbbá találkozott is a Bristol kávéházban.⁹ 1915. január 17-én így kommentálja halálát: „Ma kapok hírt, hogy Mario Calderoni florenzi philosophus barátom megőrült és meghalt. Alighanem a háború izgalmi tették tönkre.”¹⁰

Benedetto Croce

■ Az olasz filozófusok közül elsősorban Benedetto Croce munkásságával foglalkozott Pauler. Az indíttatást az 1909-ben megjelent és beszerzett Croce-kötetek és a már említett bolognai konferencián való, számára szimpatikus szereplés jelentette. Pauler a konferencia nívumaként az új metafizika előretörését jelölte meg, és ennek keretében értékeli pozitíven Croce álláspontját, amely az „intuitio jogai mellett tör lándsát [...], midőn a szaktudomány elvont szempontjától különböző egységes philosophiai szemléletet és ezen alapuló egységes speculativ módszert sürgeti”.¹¹ Az 1911–12-ben készült *Logika* című kézirat¹² és az 1913. december és 1914. február között Korfuban készült *Aesthetika* című kézirat¹³ sűrűn emlegeti Croce nevét. Éppen ezért fölöttébb meglepő, hogy az olasz gondolkodóra történő hivatkozást a későbbi fontosabb munkákban hiába is keressük. Sem az akadémiai székfoglaló *A logikai alapelvek elméletéhez* (1911), sem a *Bevezetés a filozófiába* különböző kiadásai (1920, 1921, 1933), sem a posztumusz megjelent *Metafizika és Tanulmányok az ideológia köréből* – mindkettő 1938-ban került publikálásra – nem említi Croce nevét. Mi lehet ennek a furcsaságnak az oka? Véleményem szerint arról van szó, hogy Pauler olyan reményeket fűzött Croce írásaihoz – mindenekelőtt a tiszta logikát ille-

tően –, amely reményekben később, a szövegek alaposabb tanulmányozása után csatlódnia kellett, ráadásul az idő múlásával saját filozófiája is olyan irányban módosult, hogy Croce nem maradt fontos számára.

Croce egyik fontos és Pauler által alaposan tanulmányozott munkája a *Logica come scienza del concetto puro* címet viseli, és Pauler a pszichologizmustól és relativizmustól elhatárolódó Husserl *reine Logik* koncepciójának elfogadását és továbbvitelét várja az 1909-ben megjelent munkától. Az abszolutista megközelítést megtalálja Crocénél, ekként tartja számon az olasz filozófus azon gondolatát, hogy a helytelen fogalom nem igazi, legfeljebb álfogalom.¹⁴ Ennek az a magyarázata, hogy Pauler szerint a relativista szemlélet, amely kéz a kézben halad a pszichologizmussal, csak mint mentális eseménnyel foglalkozik a fogalmakkal, függetlenül azok igazságértékétől. A pszichológia számára egy hamis gondolat ugyanúgy lelki realitás, mint egy igaz gondolat. Pauler úgy véli – egy megszorított értelemben –, hogy nemcsak a kijelentéseknek van igazságértéke, hanem a fogalmaknak is, és az igaz érték a fogalom nem pszichikai dimenziójához tartozik, voltaképpen független a szubjektumtól. Ezért módosítja később terminológiáját úgy, hogy bevezeti a „logizma” kifejezést, mert a „fogalom” még mindig túlságosan pszichikai ízű terminus, ami nem juttatja érvényre a szubjektumtól független logicitást.

Pauler hasonlóképpen üdvözli Crocénál a tiszta logika és az alkalmazott logika szempontjainak határozott széjjeltartását.¹⁵ Itt is egy olyan distinkció jelentőségét értékeli, amely majd a saját filozófiájában kap szerepet, de Croce felfogásától jelentősen eltérő értelemben.

Ezek mellett a pozitív értékelések mellett Pauler kritizálja is Crocét. Azt a Husserlnél és már a neokantiánusoknál és Brentanónál is meglévő felfogást, hogy a létezés és az érvényesség szempontjait következetesen meg kell különböztetni egymástól, és az érvényességnek nem szabad ontológiai státust tulajdonítani, már nem olvashatja Crocénál, sőt szerinte az olasz gondolkodó hegeli módon azonosítja a fogalmat a valósággal.

A fogalom érvényességén Pauler egy sajátos, az ontológiai értelemben vett létezésétől független permanenciát ért, melyre szerinte a filozófia történetében már korábban is utaltak, pl. Arisztotelész és Descartes, de ami igazából csak a 19. századtól vált tudatossá Bernard Bolzano nyomán. Hermann Lotze, a Brentano-tanítvány Edmund Husserl, Alexius Meinong, Anton Marty egyaránt vallották az elismeréstől, azaz megismeréstől független permanencia elfogadásának szükségességét. Pauler Husserl vizsgálódásait követve a reális, időben lezajló, pszichikai valósággént megmutatkozó sokféle képzet mögött egyetlen jelentésegységet lát. Szerinte egy helyes fogalom valami időtlent jelent, olyasmit, ami önmagában nem rendelkezik a hatásgyakorlás képességével, ezért nem létezik. „Az érvényesség tehát időtlen, vagyis hatás nélküli permanenciát jelent. A fogalomnak a fennállása is érvényességében, helyességében áll – elannyira, hogy *csak a helyes fogalom igazi fogalom*, a helytelen fogalom csak álfogalomnak tekinthető.”¹⁶

Pauler szerint Croce érvényességet és létet egybemosó álláspontjának nyilvánvalóan ellentmond az, hogy nem minden fogalmunk vonatkozik létezésre, mint amilyenek a formális, matematikai és tiszta logikai fogalmaink, sőt ezek érvénye előfeltételezi az ontológiai fogalmak érvényét. Meggyőződése, hogy a lét és érték dualizmusa egyszerűen meghaladhatatlan, hiába is kíván ezen Hegel vagy Croce túllépni.¹⁷

Egy évvel később *A modern logika irányairól* című írásában Pauler Crocét hegelianusnak tartja, tanulmányát „kevésbé világosnak” minősíti, bár itt is elismeri abszolutisztikus álláspontjának jogosságát. Az 1915-ben megjelent, a fogalomról szóló akadémiai értekezésében már csak lábjegyzetben említi Crocénak azt a pozitív gondolatát, hogy a nem igaz fogalom nem is fogalom.¹⁸

A tiszta logika mellett az esztétika az a terület, ahol Pauler reflektál Croce néze-
teire. Ezt azonban csak egy *Aesthetika* feliratú, 120 fólióból álló, befejezetlen, eszté-
tikai tárgyú kéziratában teszi, amelyet 1913 decemberében és 1914 januárjában dol-
gozott ki Korfuban, ahová utolsó előtti hosszabb hajóútját tette meg saját jachtján.¹⁹
Ebben a kéziratban az egyik leggyakrabban előforduló név Crocéé, viszont nem vilá-
gos, hogy az „Aesthet” rövidítés az olasz filozófus melyik munkáját takarja, ráadásul
itt Pauler egy német fordítást jelöl meg forrásként.

Pauler fontosnak tartja Croce meglátását, hogy minden művészet kifejezés, vi-
szont azáltal, hogy rögtön ellene is veti, hogy nem minden kifejezés művészet, Croce
túlságosan is homályos,²⁰ ám jellegzetes tételének élet veszi.²¹ A „kifejezés” ama
konkretizálását, hogy az egy a művész által intuitíve megismert valami, szintén üd-
vözli: „Jellegzetes minden, ami egyéniséget kifejező, vagyis ami valamely egyes tárgy
intuitív ismeretét, megismerését kifejezi. Croce érdeme, hogy kimutatta, miszerint
minden művészet kifejezés, kifejezése annak, hogy a művész valamit élesen szem-
lélt (intuitíve megismert – Croce), s azt kifejezte. Minél élesebb az intuitív megisme-
rés, annál jellegzetesebb, vagyis élesebb a kifejezés, a műalkotás is. És mivel min-
den, ami létezik, egyéni, minél élesebb az intuíción és kifejezés, annál több egyéni vo-
nást villant az meg, s a kifejezés is annál egyénibb. És minél egyénibb, annál inkább
tetszik. Ezen egyéni éles szemlélet teszi a festőt, szobrászt, írók.”²²

Pauler szintén Croce érdemének tudja be azt, hogy az ismeretek változása és a
művészet változása között korreláció mutatható ki.²³ Ezt a változást fejlődésnek
tartja.

Végeredményben a művészet intuitív karakterű, a fogalmiságnak ellenszegülő és
kifejező jellegének eszméje, illetve az a gondolat, hogy a művészet a mindenkori va-
lóság szemléletbe integrálódik, nem specifikusan Croce-tanítások. Talán ez lehet az oka
annak, hogy később, esztétika tárgyú előadásai során és a *Bevezetés a filozófiá-
ba* lapján Pauler már nem is említi Croce nevét. Két évvel halála előtt, 1931 máju-
sában van alkalma találkozni és személyesen is megismerkedni a Budapesten tartó-
zkodó Crocéval.²⁴ Bár Croce az irodalmárok meghívásának eleget téve járt hazánkban,
filozófiáról, a filozófia és történelem viszonyáról is szolt. Hogy ezt milyen körben
tette, az már nem derül ki az eseményt megörökítő május 21-i naplóbejegyzésben, és
az a minősítő szó sem olvasható el biztonsággal az ekkor már felettébb csúnya kéz-
írású Paulertől, amivel ezt a filozófia és történelem viszonyáról szóló Croce-beszédet
értékelté.²⁵ A budapesti utazás során Croce többször is fölvetette egyik kedvenc gon-
dolatát a filozófia és történelem egybeforrásztásáról. Bálint Györgynek a *Pesti Napló*
számára adott interjújában mindenestre ugyanúgy foglalkozik ezzel a kérdéssel an-
nak kapcsán, hogy a filozófia lényege az emberiség folyamatos önreflexiója, mint az
irodalomkritika módszertanáról szóló előadásában a kongresszuson.²⁶

Összességében ebben az időben Pauler Ákos már messze távolodik fiatalkori op-
timista logikai idealizmusától, amelyhez – az újidealizmus jegyében – egy ideig kö-
zel állónak érezhette Crocét. Élete alkonyán az olasz gondolkodók közül inkább a
neotomista pap-filozófus Antonio Rosmini-Serbaty (1797–1855) bölcséletét érezte
rokonnak a saját elképzeléseivel.

■ JEGYZETEK

1. Pauler Ákos és a francia filozófiai hagyomány. Kommentár 2014. 2. sz. 71–89.

2. *Atti del V. Congresso Internazionale Psicologia tenute in Roma dal 26 al 30 Aprile 1905*. Ed. Sante de Sanctis, Roma, Forzani, 1906.

3. „A tudat mint értékkelő aktus szintén valami szubjektív [...], de tartalma [...] független az egyéni aktustól. [...] Az igazság maga, melyet az ítélet kifejez (skolasztikus kifejezéssel élve: az ítélet intencionális tartalma) nem pszichikai aktus, nem is valami egyéni mozzanat, hanem épp ellenkezőleg: független a maga érvényességében minden egyéni élménytől.” Pauler Ákos: *Tudat és valóság*. A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei (a továbbiakban MFTK) 1905. 20.

4. *A negyedik nemzetközi filozófiai kongresszus. Bologna*. MFTK 1912. 83–95.

5. Az 1910-ik év nevezetesebb filozófiai eseményeiről. MFTK 1911. 130–131. Mellette még a pszichológus Antonio Rendának az emlékezetéről írt munkáját említi (122.).
6. Pauler Ákos és Franz Brentano. Passim 1999. 1. sz. 3–10.
7. Az olasz filozófiai kultúra – Vida Sándor mellett – legjelentősebb honi közvetítője, Fülep Lajos ekkor ugyanitt, a Piazza Donatello 6. sz. alatt lakott. A könyvtár a ma már Piazzale Donatello névre hallgató közterület 5. száma alatt található most is. Felettebb furcsa, és egy külön vizsgálatot érdemelne, hogy sem Pauler, sem Fülep nem tesz említést arról, hogy találkoztak volna egymással.
8. Antonio di Giovanni: *Mario calderoni e il „tempo delle riviste”*. Bonanno Editore, Roma, 2007. 18.
9. *Napló* III. 28. fol. (OSZK Kézirattára, Quart. Hung. 2612.)
10. *Napló* III. 63. fol.
11. *A negyedik nemzetközi filozófiai kongresszus. Bologna*. MFTK 1912. 89.
12. MTA Könyvtár Kézirattára Ms 5047/17.
13. MTA Könyvtár Kézirattára Ms 5051/21.
14. *Logika kézirat* 15. fol.
15. *Logika kézirat* 160. fol.
16. *Logika kézirat* 15. fol.
17. *Logika kézirat* 143–144. fols.
18. *A modern logika irányairól*. MFTK 1913. 154. *A fogalom problémája a tiszta logikában*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1915. 11., 14. jegyzet; vö. 268.
19. MTA Kézirattára MS 5051/21.
20. Croce fogalmainak homályos voltát és különösképpen az *immagine* köré szerveződő megfogalmazások önellentmondásos és parttalan karakterét emeli ki tanulmányában Luigi Tassoni: *L'immagine »fantasma« di Benedetto Croce*. In: K. Fontanini – J. Kelemen – J. Takács (eds.): *Benedetto Croce 50 anni dopo. Benedetto Croce 50 év után*. Aquincum, Bp., 2004. 263–277.
21. „Benedetto Croce érdeme, hogy kimutatta, miszerint minden művészet kifejezés, de viszont tévedett, midőn nem ismerte fel, hogy nem minden kifejezés művészet, hanem csak az, amely bizonyos alább megállapítandó sajátosságokkal bír.” Pauler Ákos: *Művészetfilozófiai írások*. Szerk. Somos Róbert. Kairosz, Bp., 2002. 80.
22. Uo. 103. Vö. „A tetszés esztétikailag nyilván a megismerésben, mégpedig az intuitív megismerésben gyökerezik (Croce), amennyiben fel kell ismernie a valóságban a jellegzeteset, a harmonikusot és az erőteljességet, hogy azt kifejezhessük.” Uo. 124.
23. „A legprimitívebb embernek is csak az tetszik, ami kifejező, tehát ami jellegzetes, továbbá amelyben bizonyos harmóniát képes felfedezni, s végül amiben bizonyos erőt lát. A különbség a mi fejlett ízlésünk s a primitív emberé közt az, hogy a primitív ember másban látja a jellegzeteset, a harmonikusot és az erőteljeset, mint mi. Miért? Mert másképp látja és ismeri a világot, és mert más a kifejeznievalója. Ugyancsak Croce érdeme, hogy rámutatott arra, hogy a művészet a megismerés fejlődésével párhuzamosan változik. Mi többet látunk a világban, s másképp látjuk a valóságot, mint a primitív ember, s viszont amit látunk, azt jobban tudjuk kifejezni a fejlettebb tudatunk révén, és többet is akarunk kifejezni.” Uo.
24. Croce budapesti útjáról lásd Szabó Tibor: *Croce látogatása Budapesten 1931-ben*. in: K. Fontanini – J. Kelemen – J. Takács (eds.): i.m. 69–78.
25. *Napló* IV. 214. fol.
26. Pesti Napló 1931. május 22. 6. Szabó Tibor: i.m. 72., 77–78.

